

נוש 6 עניינים, פנינו/ים הישגים של ילד
הקנה - למען המחקר, עותקים: (א) - 100, (ב) - 100
הערה

SCHNEIDERSON, F. H. I
(1944)

והרגשות ביחס לשואה, במידה שהם חודרים לתוך נשמת הילד, הרי הם עלולים לשמש גורמים חשובים בעיצוב אופיו.

יש להדגיש, כי אנו מדברים כאן לא על מאות הילדים, שהגיעו בשנת תש"ג מארצות השואה (כגון "ילדי טיהרן") ושהם עצמם והוריהם נפגעו מפאת סכנות ועינויים. ילדים אלה זקוקים, כמובן, לבדיקות בפני עצמן ולהם יש להקדיש מחקר מיוחד. כאן אנו עוסקים ברבבות ילדי ארצנו ובהתרשמותם מן הידיעות על השואה, המגיעות מדי פעם בפעם אלינו והמחיריות את הלבבות. אנו מעוניינים איפוא לבדוק ולדעת אם — ובאיזו מידה — הטביעו הידיעות הללו את חותם התקופה על חיי הנפש של הילדים בארץ. הבדיקות המובאות במאמר זה מהוות בעצם חוליה אחת בשרשרת של מחקרים, שעשינו במשך הרבה שנים, ושמשום ערכם הכללי נעמוד עליהם בסקירה קצרה.

שנים מועטות אחרי המלחמה העולמית הראשונה פירסמו את הספר "התקופה הקטאטרופלית והדור הגדול", המוקדש למחקרים בדבר השפעת מאורעות מחרידים (כגון מלחמה, מהפכה, פרעות וכדומה) על חיי הנפש של הילד. חומר המחקרים הללו שימשו בעיקר בדיקות פסיכו-לוגיות ופסיכו-פתולוגיות של הרבה ילדים באוקראינה, שחונכו בשנות המלחמה העולמית. ואחר-כך — בשנות המהפכה והפרעות האכזריות ביהודים בערים שונות באוקראינה, המחקרים השיטתיים בנדון זה ומסק' נותיהם המסוימות באו לידי הבעה בספר האמור ומצאו הד בספרות המקצועית בארצות שונות.

בשנות המאורעות בארצנו, ואחר-כך — בשנות המלחמה העולמית השנייה, ערכנו שוב מחקרים (באותן המיתודות ובצירוף מיתודות חדשות) בדבר השפעת הוועזועים הסוציאליים הללו על הילד, כדי לבדוק ולהשלים

(1) "התקופה הקטאטרופלית והדור הגדול" (השפעת המאורעות הקטאטרופיים על הפסיכיקה של הילד הנורמלי והאי-נורמלי): עברית (הפרקים הראשונים) ב"עתידנו", ברלין; אידיש — בהוצאת "אידיש ליטרארישער פארלאג" בברלין; גרמנית — בהוצאת שוויטסקה, ברלין.

ההתרשמות הנפשית של ילדינו מהידיעות על שואת הגולה*

(מבדיקות פסיכולוגיות בבית-הספר העירוניים)

א. בעיות התקופה ודרכי הבדיקה

בתקופה האיומה של שואת הגולה, כבכל תקופה של אסון לאומי, עומדים המחנכים, ואתם כל חוגי הציבור, לפני השאלה המסובכה בדבר השפעת התקופה על חיי הנפש של הדור הגדל.

הידיעות על שואת היהדות באירופה מגיעות אל ילדינו בדרכים שונות. לא רק העיתון, הראדיו ושיחות המבוגרים, המעוררים במישרין או בעקיפין את תשומת לב הילד, אלא גם תגובת הציבור בימי הצום והאבל (שהוכרוזו בשנת תש"ג מטעם המוסדות הלאומיים בארץ ושבאו לידי הבעה עזה גם בבית-הספר וגם בתהלוכות אבל שברחובות העיר) השפיעו באורח מוחשי ובלתי-אמצעי על הילדים ועוררו את דמיונם הנלהב בדבר הטרגדיה הלאומית האיומה.

באיזו מידה התרשמו הילדים? האם עומד עניין השואה במרכז מחשבתם? מה הם הרגשות המתגלים אצל הילדים ביחס לשואה — האם רגשות דיכאון הם או רגשות המעוררים התלהבות למלחמת ההצלה? כל השאלות הללו, שהבדיקות שלנו עוסקות בהן, צריכות לעניין לא רק את המחנכים, אלא גם את חוגי הציבור השונים, מפני שהמחשבות

* נדפס בקובץ "חקרי חינוך", תש"ד.

את מסקנות מחקרנו הקודמים, עד כמה שמסקנות אלו עשויות להשתנות בתנאים השונים של זמננו וארצנו. המחקרים החדשים נעשו בשנות תרצ"ח-תש"ג בעזרת חברי "הסמינריון לפסיכולוגיה ולפדגוגיה רפואית סוציאלית", המתנהל על ידינו בתל-אביב²).

במאמרנו זה נתעכב אך על הבדיקות משנת תש"ג, שהביאו אותנו כמעט בעקיפין לבעיה חדשה וכאובה ביותר של זמננו. הדבר היה כך. כאשר המשכנו בשנת תש"ג את בדיקותינו בדבר השפעת המלחמה על ילדינו, הרגשנו, למן הבדיקות הראשונות, כי בשנה זו הסתבך המושג "מלחמה" באופן טראגי אצל ילדינו בשואת היהדות באירופה, שהידיעות הנוראות עליה חדרו לנשמותיהם דרך צינורות שונים. זאת אומרת, כי מפאת הידיעות על מאורעות השואה הסתבך בשנת תש"ג אותו נושא המחקר, שבשנה שעברה היה לו תוכן אחר. אם הילד הנבדק כותב, למשל, חיבור חפשי על המלחמה, הרי בשנת תש"ב היה החיבור הזה משמש בעיקר חומר לדיון על חוויות המלחמה של הילד, אבל אם נכתב החיבור בשנת תש"ג, הריהו עלול לגלות, כפי שניזכר להלן, התרשמות הילד מן הידיעות על השואה, שנשתלבו באופן טראגי במושג ה"מלחמה". הבדיקות המדוברות מצומצמות באופן יחסי בהיקפן, כיון שנעשו אך בשמונה כיתות שבארבעה בתי-ספר עירוניים בתל-אביב, והן מקיפות קרוב למאתים וחמישים ילד. ואף על פי שהמסקנות של הבדיקות הללו קשורות במחקרים משנים קודמות, בכל זאת זקוקות הן לבדיקות נוספות של המוני ילדים בערים שונות ובסביבות שונות. אבל דווקא משום כך החלטנו לפרסם את תוצאות הבדיקות הראשונות, כדי לעורר את המורים והפסיכולוגים שבכל אתר לערוך בדיקות דומות לפי המיתודות המוצעות להלן ולהביא בזה חומר מספיק להשוואות למסקנות כללית. הבעיות

² הסמינריון הזה פועל בקשר עם התחנה הפסיכודינמית שבהנהלתי ליד מחלקת החינוך של עיריית תל-אביב.

המתבלטות מתוך בדיקות אלו יש להן לא רק ערך פדגוגי-פסיכולוגי, אלא גם ערך לאומי-היסטורי.

הבדיקות נעשו לפי המיתודה של "חיבורים חפשיים". בעזרת המיתודה הזאת אפשר לקבל מהילדים, תעודות פסיכולוגיות, המביעות במידה ידועה את חוויותיהם בקשר עם הנושא. המיתודיקה פשוטה וקלה. המחקר נעשה בכיתות העליונות (החל מכתה ה' והלאה), אשר שם מוכשרים הילדים (במדה ההולכת וגדולה מכיתה לכיתה גבוהה יותר) להביע את רעיונותיהם בכתב. המורים, חברי הסמינריון הפסיכו-לוגי הנזכר, ערכו את החקירה, כל אחד בכיתתו, באופן כזה: אחרי ביאורים מתאימים מציע המורה לילדים לכתוב בכיתה חיבור חפשי על המלחמה. המורה מבאר לילדים, שהם יכולים לכתוב באופן חפשי, ככל העולה על לבם, בשעת הכתיבה משגיח המורה על הסדר, ואחרי הכתיבה הוא אוסף את המחברות (כל ילד מתבקש לסמן בראש החיבור את שמו וגילו, וכן את התאריך ושעת הבדיקה).

כדאי לעמוד בקיצור נמרץ על הערך הפסיכולוגי של חיבורים חפשיים. הניסיון הוכיח, שאם מציעים לילדים לכתוב בכיתה על המלחמה, תהי ההצעה הזאת מנוסחת כאשר תהיה (אף אם נבקש לכתוב "סיפור" או "זיכרונות" וכדומה על המלחמה), אין הילדים, ברובם, כותבים סיפורים או מעשיות מדמיונם החפשי, אלא חיבורים, הגיוניים, בצורה הרגילה בבתי-הספר. העניין הוא, כי האווירה הרצינית של הכיתה בשעות העבודה, וכן צורות הכתיבה, המקובלות בביה"ס, מביאות את הילד במסלול החיבור, שבו אין הוא נותן הופש לדמיונו, אלא שואף למחשבה הגיונית-ראציונלית, במידה המתאימה לגילו ודרגת התפתחותו. בחיבור כזה מתאמץ הילד להביע כפי יכולתו את ידיעותיו והשקפותיו במושגים ובמשפטים שקולים הגיוניים. בניגוד לדמיון החפשי שבסיפור, המחשבה הגיונית היא פרי הדמיון המעשי, המסתגלת לדרישות האובייקטיביות שבהגיון. אמנם לעתים קרובות משלבים הילדים בחיבורים "הגיוניים" זכרונות, תמונות ורשמים, החדורים רגשות אינטימיים ומעוף הדמיון,

שיתרבו בה במידה, שהנושא (כבנדון דידן) מסעיר את רגשות הילד. זאת אומרת, כי החיבור בבית-הספר אינו פרי הדמיון החפשי, אלא הוא, על פי הרוב, עבודה הגיונית-ראציונלית, ובה משולבים אלמנטים רגשיים, שאפשר לכנותם בהגדרתם הספרותית „אלמנטים ליריים“. אך מעטים מבין הילדים (שבמחקרנו אינם עולים על שלושה אחוזים) כותבים על הנושא המוצע להם חיבורים „דמיוניים“, היינו סיפורים ומעשיות. עלינו להבחין, כאמור, בין שני סוגי דמיון. היינו — הדמיון החפשי, המגשים ומביע בתמונות ודמויות את הרגשות והכיסופים של האדם, והדמיון המעשי, המתגשם, במחשבה הגיונית, בעבודה תכליתית, אשר שם אין האדם חפשי לפעול לפי נטיותיו ורגשותיו בלבד, אלא מוכרח להסתגל לתנאי העבודה ודרישות ההיגיון. הדמיון החפשי מוליד איפוא, לפי טבעו ותפקידו, יצירה רגשית, כלומר — יצירה המגשימה את חיי הרגש, והדמיון המעשי מוליד יצירה ראציונלית, המגשימה את שאיפת ההסתגלות האובייקטיבית. הראשון משתמש בעיקר במושגים ובדרכים הגיוניים-ראציונליים, והשני — בתמונות ובדרכים רגשיים-אימפולסיביים. מכאן, שהחיבור של הילד בכיתה הוא בעיקר פרי הדמיון המעשי-ההגיוני, אשר בו משולבים אלמנטים של הדמיון החפשי, ושניהם מביעים מצדדים שונים את חוויות הילד, כשהחלק ה„הגיוני“ מביע את השקפות הילד במושגים ומשפטים שקולים, וה„אלמנטים הליריים“ מביאים לידי הבעה את רגשות הילד. בהתאם לטבע הילד והתרשמותו, תתבלט אצלו הנטייה לחיבור מסוג זה או אחר. וכך מוצאים אנו במחקרנו, כי ילדים אחדים כתבו חיבורים הגיוניים, שההבעה הרגשית מצומצמת בגדרי ההרצאה של עובדות ורעיונות, בשעה שילדים אחרים מאתו הגילו והכיתה כתבו חיבורים ליריים, המלאים רגשות סוערים. בין החיבורים משני הסוגים האמורים ישנן דרגות-ביניים ודרגות מעבר — הכול לפי טבע הילד והתרשמותו. אמנם, גם בחבורים הגיוניים אפשר לראות, כי ההשקפות של המחבר צופנות בחובן רגשות אינטימיים, אלא שהללו מרוסנים ומצומצמים במסגרת הגיונית של ידיעות שקולות

ומסודרות. מצד שני, מגלות גם ההבעות הרגשיות במידה גדולה את ידיעותיו של המחבר, אבל הידיעות חורגות כאן ממסגרתן, כשזן משתפכות לתוך הזרם של ההבעה הרגשית. וכך מוצאים אנו במחקרנו, כי רוב הילדים שנבדקו בכיתות כותבים או חיבורים הגיוניים או חיבורים ליריים, ואך מעטים (לערך 3%) כותבים חיבורים דמיוניים.

נביא שתי דוגמאות אופייניות מחיבורי ילדים, שנבדקו בזמן אחד באותו ביה"ס. האחד הוא חיבור לירי, והשני — חיבור הגיוני (בסוף הפרק השני נביא גם חיבור דמיוני).

חיבור א'

י"ז טבת תש"ג, בית הספר „תחכמוני“, כתה ח'.

החוקרת — המורה ת' מנוסקין.

כותב החיבור — הילד ק', בן 13 וחצי.

ימים נוראים לעם ישראל⁽³⁾

... הלב שואל ואין עונה, השפתים לוחשות בקשה ותפילה, והאגרוף מתכווץ מנקמה. באותם הרגעים הוויים דמעות, באחזי את העט ביד הרועדת והכותבת, לבי מתמלא נקמה ורצון לעזור, אך במה לעזור? את זאת בעצמי לא אדע בברור. אולי לנקום, כן, אך מי יתן והיה זה בגדר כחי, הה... אך הלב שחדלת להזרים דם עלומים ותסיסה בעורקי? איכה מקור הדמעה שנעלמת, איכה? אולי אבכה על חורבן עמי, על הרס האומה הדויה ויקל לי... צמא אנכי לימים, לימי חפש וגאווה, לימי גמר מלחמת הזדון, לימים אשר עם ישראל, הנתון עתה למשיסה, כרחל לפני גוזזיה, וככלי ביד היוצר, יהיה לתפארת עמים, וינהרו אליו עמים רבים באיר ה'. אך לא חפש כזה חפצה נפשי:

⁽³⁾ חיבורי הילדים מובאים כאן כלשונם וככתבם, ללא תיקון כלשהו.

בחיייהם על חוט השערה. הרעה עברה ביחוד על יהודי פולין, אשר בה היה המרכז הגדול ביותר ליהדות הדתית. שם סבלו היהודים נוראות, נמקו בגטאות, נחנקו בתאי הגזים, ונתלו לראוה. בארצות אחרות גם כן לא נוקו היהודים, באיטליה יושב מוסוליני ומוציא גזירות על גזירות.

המקלט היחידי כעת ליהודי הגולה היא ארץ ישראל, קודם היתה גם אמריקה מקלט למעטים אבל מהזמן שהיא נכנסה למלחמה נסגרו דלתותיה בפני היהודים מארצות הכיבוש. אבל גם דלתות הארץ פתוחות רק למעטים. לא פעם קרה שאנית פליטים שבאה לארץ נשלחה חזרה לים. והמקרה העצוב של „סטרומה“, שבו קופחו מאות יהודים הרי אם היו נותנים להם להכנס היו מצילים אותם.

המאמץ המלחמתי

(ב) במלחמה זאת נכר חלקנו, כרבבות מבנינו ומבנותינו התגייסו. גם במאמץ התעשייתי עומדת ארצנו בראש תעשיות המזרח. המלחמה הביאה לארצנו גם הרבה תעשיות חדשות, הרבה מינים של רפואות ושאר תעשיות שאי אפשר היה קודם להשיגם בארץ, משום שבעליהם לא רצו לפתח את תעשייתם. כאן התפתחו מעצמם היות ובעליהם נמלטו בעורם על בשרם.

כל זה אינו מספיק עדין. היות ובקרבתנו נמצאים מאות משתמטים ומשתמטות, עוד רבים מבעלי ההון לא נענו ל„מס על לחם“ ותפקידנו הוא להשפיע עליהם ולהכריחם למלא את החובות שהנם נדרשים למלאותם.

לפנינו שני סוגי חיבורים. אנו רואים אצל הילד קי חיבור לירי, שהוא כולו חדור רגשות סוערים וזעזועים נפשיים. מתחילתו ועד סופו

שעל קברותינו, קברות אהינו המומתים, שמתו מות קדושים, יבנה העולם. לא לזאת נקוה.

ושוב מוחי רוקם את דמות הצעירים שנספחו למערכות המלחמה, צעירים אלה שידעו לותר על אביב נעוריהם, בעודם באיבם נטשו בית אב ואם שאננים, והקריבו את עלומי נעוריהם הרעננים למען מלחמת הצדק, החרות, והשויון, נגד חזית הזדון והרשע, נגד אלה מפלצות האדם השואפים להדביר את כל העולם תחת רגליהם, הצמאים לדם עמלים ועובדים מכל העמים. ובראש ובראשונה העם היהודי העובד החותר למולדת ולקרקע לרגליו, הולך ומושמד לעיני העולם. הה' איה שפע רחמיך הרבים?

עד מתי כך, עד מתי?

הלב תובע תשובה

עד מתי?

מי יתן עיני מקור דמעה.

ואבכה יומם וליל על האומה הדויה.

חיבור ב'

י"ז טבת תש"ג. ביה"ס „תחכמוני, כתה ח'.

החוקרת — המורה ת' מנוסקין.

כותב החיבור — הילד א' בן 14.

היהודים במלחמה זו

סבלות היהודים

(א) במלחמה זו נפגעו בעיקר היהודים. לא רק באירופה אלא אפילו בא"י מרובים קרבנות היהודים בהפצצות. כמה מאות חיו הקרבנות.

סבלות אירופה עלו על סבלות כלם. תחת הכובש הגרמני הרוצה לטהר את אירופה מהגזע השמי, כל יהודי אירופה תלויים

הבדיקות לפי המיתודה של חיבורים הפשיים על נושא "המלחמה" נעשו, כאמור, בשנת תש"ג בשמונה כתות (ה'—ח') שבארבעה בתי-ספר. נבדקו 248 ילד: 212 בנים, 36 בנות. יש להדגיש, כי הבדיקות נעשו בחודשים טבת-אדר, כלומר כמה חודשים אחרי יום הצום והאבל על שואת הגולה, שהוכרו מטעם המוסדות הלאומיים בכל הארץ. באותו יום (כ"ג בכיסלו תש"ג) נסגרו בתי-הספר אחרי שהמורים ביארו לילדים דבר האבל הלאומי, ובכל חוצות העיר תל-אביב (כבערים אחרות) נערכו תהלוכות-אבל רבות הרושם. זאת אומרת, כי זמן לא רב לפני הבדיקות שלנו קיבלו הילדים רשמים והשפעות מתגובת האבל הציבורי על שואת היהדות בגולה. בחיבור הילדה ס', שנביא להלן, נראה (כבחיבורים רבים אחרים) את הרושם העז, שיום האבל עשה על הילדים.

קודם-כול מאשרות הבדיקות שלנו את הדבר, שהוכחנו בספרנו "התקופה הקטאטרופלית והדור הגדל" על סמך בדיקותינו באוקראינה (שנתאמתו גם מתוך הבדיקות שלנו בשנות המאורעות והמלחמה בארץ), כי אך מגיל 9—10 ומעלה מתפתחת אצל הילדים יותר ויותר תפיסה מציאותית ("רצינית") של מאורעות קטאטרופליים, בשעה שילדים לפני הגיל האמור אינם תופסים את המאורעות אלא תפיסה דמיונית-משחקית. פירושו של הדבר הוא, כי עד גיל 9—10 תופס הילד את המאורעות לא לפי תוכנם הממשי והמציאותי, אלא באספקלריה דמיונית-משחקית, הנו-טלת את העוקץ של הממשיות המכאיבה שבמאורעות. ולא רק מאורעות סוציאליים מועזעים (כגון מלחמה, מהפכה וכדומה), שהם מאורעות מסור-בכים וכלליים, אלא אף במאורע טראגי פרטי יותר, כמו — למשל — במותה של האם, אין הילד תופס את התוכן הטראגי של המאורע, המש-תקף בגשמתו באור דמיוני ילדוטי. וכך אפשר לראות מתוך בדיקות

שופע החיבור דברים נלהבים וקריאות ליריות, המביעות רגשי צעד ותוגה עמוקה. "הלב שואל ואין עונה, השפתיים לוחשות בקשה" וכו'. אמנם, שפע התמונות ולהט הרגשות מראים את הדינמיות הנפשית של הילד, שאינו גותן לדכא את עצמו לגמרי על ידי הצער והתוגה. "שפתי לוחשות בקשה ותפילה" ו"מוחו רוקם את דמות הצעירים", "הנלחמים נגד חזית הודון". ובסוף החיבור באה הקריאה הנלהבה ("הה, ה', איה שפע רחמיך הרבים?"), המביעה את האמונה הכמוסה והלוהטת של הילד הנסער. בניגוד לחיבור לירי זה, רואים אנו אצל הילד א' חבור הגיוני, אשר בו מתאר המחבר באוביקטיביות מתונה את מצב "היהודים במלחמה זו". בלי קריאות ליריות ובלא התרגשות יתירה ניתן כאן במשפטים שקולים וקצובים תיאור הגיוני של המצב. הסידור הראציונלי מגיע כאן לידי כך, שהמחבר מחלק את חיבורו לפי תוכן לשני חלקים ("סבלות היהודים" ו"המאמץ המלחמתי"). ובסוף החיבור באה מסקנה הגיונית, מין "מוסר השכל", בדבר המאמץ המלחמתי שבארצנו: "כל זה אינו מספיק עדיין... מתפקידנו הוא" וכו'. אמנם גם בחיבור הגיוני זה ישנם יסודות רגשיים והם: עצם העובדה של ריכוז המחשבה ב"סבלות היהודים" והתיאור הנלבב של הסבלות האלו, אי-הסיפוק ביחס למאמץ המלחמתי שבארץ ("כל זה אינו מספיק עדיין" והדגשת "תפקידנו" להגברת המאמצים). אבל כל היסודות הרגשיים הללו מרוסנים כאן במסגרת ההגיוניות השקולה והמתונה⁴).

⁴ אנו מביאים כאן את שמות המורים-החוקרים ובצד כל שם נסמן בסוגרים את שם ביה"ס והכתה: צ' איזנברג (תחכמוני ז'), ר' בלומנקופף (תחכמוני ו'), מ' חפץ (ביאליק ה'), ב' ליבסטיג (לדוגמא ו'), ג' מלומד (תחכמוני ז'), ס' מרבך (נוה-שאנן ז'), ת' מנוסקין (תחכמוני ח'), ש' שניאורסון (תחכמוני ה').

אחדים מן המסומנים לעיל ערכו את החקירה בכיתות שונות של בתי-הס' בעזרת חבריהם העובדים שם.

פנימית של השואה על תוכנה הטרגי, שהילד מגיב עליה מתוך תמימות
מוזעזת.

חיבור

כ"ח טבת תש"ג, בי"ס תחכמוני, כתיב ה'.
החוקרת — המורה ש' שניאורסון.
הילד י', בן 10:6.

מה קרא (קרה) עלי במלחמה³

לי צער על אחי שמתים בפולניה, כל הלילה אני חושב (ההדגשה
שלנו. — פ"ש) על אחי שמתים במלחמה הזאת ועל אחותי שמתים
בפולניה. לי כוהב בלבי. אני שואל את אמא ואם יש לנו דודים
בפולניה, וכשאני בא לכתה את כל כספי שאני לוקח מאבא או מאמא
ושם אותם בקופת קרן קימת לישראל בשביל הפליתים שבאים
מהגולה, ואצלנו יש כברים ומתים בכל רחובות העיר (משפט זה
הוא כנראה, הבעה דמיונית של הילד בקשר עם תהלוכת האבל
ב"רחובות", שעליה מסופר בשורות הבאות. — פ"ש). וכשאני הולך
ברחובות אני רואה את כל דגלי השחורים על חלונות. לפני חודש
היה תהלוכה. אני עברתי ברחובות העיר, אני שמעתי כל בכיה
מכל בית ובית. ואני בליבי היה היה כוהב לי מאוד על אחי שבגולה
מתים. זה היה לי בכל הסוני (אסוני) שעברו עלי. ממני י.

כאן מגלה הילד, במשפטים קצרים וחותרים, הבנה רצינית של
המציאות האיומה. "לי צר על אחי שמתים בפולניה, כל הלילה אני
חושב על אחי שמתים..." הנה משתתף הילד בתהלוכת האבל, ובמלים
מקוטעות מוסר הוא את זעזועי נפשו ופירכוסו לבו: "אני רואה את
כל דגלי השחורים על חלונות..." אני עברתי ברחובות העיר, אני שמעתי

³ בחיבור זה ניתנו נקודות בסוף כל משפט, כדי להקל על הקריאה.

אובייקטיביות, כי המאורעות, המזעזעים כל כך את המבוגרים, אינם
משפיעים כלל על הילד, שאינו משיג את ערכם הקטאסטרופלי. מצד אחד,
אין לילד די נסיון והתפתחות כדי להפוס את התוכן הטראגי המורכב
של המאורעות, מצד שני, הרי האינסטינקט המשחקי השולט בנשמתו
עומד לו למגן בפני מאורעות מוזעזעים, כשהדמיון המשחקי הופך את
הממשות שבמציאות לקסם אגדתי. אמנם, מגיל 9—10 ומעלה מתפתחת
אצל הילד יותר ויותר התפיסה המציאותית או ה"רצינית" של המאורעות,
כשהוא מתחיל להשיג את התוכן הממשי של המאורעות וערכם החיוני
בשביל היחיד והכלל. המיפנה הזה בהתפתחות התפיסה אצל הילד
אינו בא בגיל מסוים אצל כל הילדים, אלא מתגלה אינדיבידואלית אצל
כל ילד במוקדם או במאוחר, ובאמת מוצאים אנו בנדון זה תנודות
אינדיבידואליות בגבול של שנתיים (9—10) — הכול לפי כושר הילד,
רגישותו ותנאי-החינוך שלו. ככול שהילד רגיש ומחונן יותר, ככול שתנאי
חינוכו היו נאותים יותר — כן מוקדם יותר ועמוק יותר תפתח תפיסת-
עולמו המציאותית והרצינית בגבולות האינדיבידואליים של התפתחות
חיי הנפש. בדיקותינו השונות בבתי-הספר העירוניים הוכיחו למעשה, כי
עד כיתה ה' מגלים הילדים על פי רוב (בחיבוריהם על מאורעות סוציא-
ליים) תפיסה דמיונית-ילדותית, ומכיתה ה' ומעלה מתגלית בחיבוריהם
יותר ויותר תפיסה מציאותית-רצינית.

מן האמור יוצא, כי מכיוון שהבדיקות שלנו נעשו בכיתות ה'—ח',
הרי יש לחכות לתגובה מחשבתית רצינית מצד הילדים, ובאמת מצאנו
מתוך בדיקותינו המדוברות, כי בכל החיבורים של הילדים על המלחמה
מתבלטת גישה מציאותית, שאמנם לפי עומק המחשבה וצורת ההבעה
שונה היא אצל כל ילד, בהתאם לדרגת התפתחותו, אבל כל חיבור מגלה
לפי דרכו יסודות ניכרים ומכריעים של הבנה ריאלית ביחס לתוכנם
הממשי של המאורעות וערכם הגורלי.

נביא כאן לדוגמה חיבור קצר של ילד מכתה ה' (בן 10:6), שעם
כל קשי-ההבעה הילדותית ודלות השפה שבחיבור, הריהו מגלה הבנה

כל בכיה בכל בית ובית, ואני בליבי היה כואב לי מאוד... הדמיון המזועזע של הילד כאילו רואה בתוך תהלכות האבל ש"ברחובות" העיר דמויות איומות, המביעות את עומק היגון שבנשמתו: "ואצלנו יש קברים ומתים בכל רחובות העיר". ובכל זאת אין הצער והיגון משתקים את נשמת הילד, אלא, להיפך, בתמימות מזועזעת נלחם הוא על פי דרכו נגד השואה: "וכשאני בא לכיתה את כל כספי שאני לוקח מאבא או מאמא ושם אותם בקופת קק"ל בשביל הפליתים שבאים מהגולה...".

בכל אופן רואים אנו מחיבור זה, הניתן כאן כדוגמה לחיבורים רבים של הילדים בכיתה ה', כי כבר בכיתה זו מתבלטת אצל הילדים תפיסה רצינית של התוכן הטראגי שבמאורעות.

ובזה הגענו לנקודת הכובד של המחקר, היינו לשתי שאלות עיקריות. מכיוון שהילדים שנבדקו כתבו, כאמור, חיבורים על נושא "המלחמה" בשנת השואה, מעניין לדעת, וזוהי השאלה הראשונה, כמה גדול מספרם של אלה, שמזכירים בחיבוריהם את השואה ומושפעים ממנה בהלך רוחם ובמחשבותיהם. והשאלה השנייה היא: מה הם הרגשות, המתגלים אצל הילדים הכותבים על השואה — אם הם בעיקר רגשות מדכאים של יגון ויאווש, או רגשות מעוררים של תקווה והתלהבות למלחמת ההצלה והתקומה? על שתי השאלות הללו נותנים תשובה כללית סיכומי המחקר שלנו, המובעים להלן בטבלות.

טבלה א'

המספר הכללי של הילדים שכתבו חיבורים על נושא "המלחמה"	מספר הילדים, המזכירים בחיבוריהם את השואה	מספר הילדים, שאינם מזכירים בחיבוריהם את השואה
248	144 (58.1%)	104 (41.9%)

מטבלה זו רואים אנו, כי החלק הגדול ביותר של הילדים שנבדקו (58.1%) מושפעים כל כך מהידיעות על השואה, עד שהמושג הכללי "מלחמה" (שהוצע להם בתורת נושא לחיבור) מעורר בהם מיד רעיונות ורגשות בדבר השואה. זאת אומרת, כי אצל הילדים האלה עומד עניין השואה במרכז המחשבה וחיי הרגש, עד שהוא מתעורר מיד מכוח אסוציאציה ובא לידי הבעה. אמנם, חלק הגון של הילדים שנבדקו (41.9%) אינם מזכירים בחיבוריהם את השואה, ובכתבם על המלחמה כאילו מסיחים הם את דעתם לגמרי מן השואה, אף-על-פי שזמן לא רב לפני הבדיקות היו אף הם עדי-ראיה ועדי-שמיעה לתגובת האבל הציבורי בבית-הספר וברחוב. אך מכאן אין להסיק כל מסקנה על אדישות הילדים כלפי השואה, אלא יש להדגיש לעת-עתה באופן אובייקטיבי רק את העובדה החשובה כשלעצמה, כי הידיעות על השואה ותגובות הציבור עליהן לא הספיקו להשפיע על חלק הילדים (שבמחקרנו הוא פחות ממחצית הילדים שנבדקו) במידה כזו, שבחשבם על המלחמה תעלה השואה על דעתם. זאת אומרת, כי אצל הילדים הללו אין הידיעות על השואה עומדות במרכז חיי הנפש עד כדי להתעורר ולבוא לידי הבעה בקשר עם אסוציאציה כה קרובה, כמו המושג "מלחמה", אשר שימש נושא לחיבוריהם.

במקום אחר עמדנו על חזיון ה"התחמקות" שאפשר לראות בזמננו בחוגים שונים של המבוגרים, היינו שרבים מן האנשים, הנמצאים מחוץ לארצות אירופה, מתחמקים מלחשוב על השואה. אחת הסיבות היא, שה-אסונות האיומים באירופה עוברים את גבול הסבל האנושי, עד שאין המוח עשוי לקלוט אותם אלא מתוך מאמץ רצוני או בתנאים של רגישות אמוציונאלית מוגברה*. באמת, יש לנו עניין כאן עם חזיון יסודי בחיי הנפש של האדם, שמתבטא הוא מתחמק מלחשוב על אימת המוות, שהוא

* עיין לעיל, "מהפכות הנפש בישראל בעקב השואה" עמוד 91. וכן להלן, חלק ד', "ההיסטוריה שמאחורי הקלעים" עמוד 155.

נביא עכשיו לדוגמא חיבור של תלמיד כתיב, שבו מתגלה תהליך ההתחמקות בצורה מיוחדת, היינו שהילד הוא, באמת, רגיש מאד וחושב כמעט תמיד על השואה, אבל הוא נאבק עם הרגישות ושואף לחתחמק מן הרשמים הקשים ביותר.

חיבור

כ"ח טבת תשי"ג בי"ס תהכמוני, כתיב ה'.
החוקרת — ש' שניאורסון.
הילד — צ', בן 13:3.

המלחמה

„הדבר הזה עשה עלי ראשים (דושם) רע, מפני שאת היהודים בפולניה היו שורפים אותם והורגים אותם. יום ולילה אני חושב על זה, גם בשעת האוכל. אבל כאשר היו מספרים לי, שהיו (מביאים) את היהודים) אל תוך האתומובילים וכאשר אני הייתי שומע את הדברים הללו (היו) מכאיבים את ליבי עוד יותר. חוץ מיזה אבי בצבא, היה מספר לי מלים, עד שאני הייתי אומר לאבי: מספיק כבר, אבא, לא אני רוצה לשמוע את המלים הללו (ההדגשה שלנו) — פ"ש). אז אבי היה שואל אותי: למה, הייתי אומר לו, מפני שאין אני סובל יותר, היה אומר לי — הן אני ככה, בני... חוץ מזה היה מספר אחי הגדול, והייתי מצטער יותר, ולפעמים אני הייתי קורא בעיתון, והייתי שומע מילים גוראות, וגם כן זה היה מכאיב את ליבי יותר. ולפעמים היו מזמינים את אמא לאסיפה, אז אני הייתי רודף אחוריה והייתי שומע את הדברים שהיו אומרים לאשת החייל, ובכל דבר אני הייתי הולך לשמוע ענין המלחמה, ולכן זה היה עושה עלי ראשים (רושם) גדול.

ממני צ.

סופו של כל אדם, אלא אם כן סכנת המוות מאיימת עליו באופן מוחשי, או שבעל-כורחו הוא נעשה עד ראייה לחבלי מוות של אנשים קרובים. אבל כל כמה שהמוות הוא רחוק ריחוק יחסי במקום או בזמן, מתחמק האדם מלחשוב עליו, אף-על-פי (או דווקא משום כך) שבנפשו פנימה חרד הוא, בדרך כלל, חרדה עמוקה לנוכח המוות והכליון. זאת אומרת, כי ההתחמקות באה לא מתוך אדישות, אלא, להיפך, מתוך חרדה גדולה שאין האדם יכול לעמוד נגדה. ולא עוד אלא שההתחמקות היא תכונה טבעית אינסטינקטיבית, המתגלית, מאליה, אצל האדם, ולא מתוך מאמץ רצוני או כוונה מיוחדת. להיפך, דרוש מאמץ רצוני כדי להתגבר על ההתחמקות הטבעית ולחשוב, למשל, על המוות והכליון הצפויים לכל בן-תמותה. והוא הדין ביחס לשואה, שנתרחשה בארצות רחוקות, המביאה את רוב האנשים לידי „התחמקות“.

בהתאם לכך אפשר לנסח את תוצאות בדיקותינו הנ"ל באופן זה: אצל רוב הילדים שנבדקו מתבלטת אותה רגישות אמוציונלית, שמחשבתם ערה לגבי השואה, והמושג „מלחמה“ מעורר אותם לחשוב ולכתוב בחיבור-ריהם על השואה, בשעה שיתר הילדים מתחמקים וכותבים על המלחמה. בלי להזכיר כלל את הטרגדיה היהודית הקשורה כל כך במלחמה, ובכן, רוב הילדים שנבדקו הם מסוג ה„רגישים“, והשאר — מסוג ה„מתחמקים“. המסקנות האמורות מקבלות ערך מיוחד בהשוואה עם פרט מעניין אחד שבמחקרנו. מתוך הבדיקות שלנו מצאנו, כי אך תשעה ילדים מבין הנבדקים כתבו (בקשר עם הנושא „המלחמה“) על ההפצצה שהיתה בתל-אביב. אמנם, ההפצצה האחרונה היתה לפני שנתיים, אבל היא עשתה בשעתה רושם מזעזע כל כך, על התושבים בכלל ועל הילדים בפרט, שלא במהרה ימוש זכרה מן הלב. ובכל זאת מה קטן הוא, בין הילדים הנבדקים, מספרם של אלה (פחות מ-3%) הכותבים על ההפצצה לעומת הרוב. (58.1%), הכותבים על השואה. זאת אומרת, כי הידיעות על השואה הט-ביעו את חותמם על חיי הנפש של הילדים בארץ הרבה יותר מאשר כל מאורע אחר בשנות המלחמה.

טבלה ב'

הבעת תקווה והתלהבות למלחמת הצלה	הבעת צער ויגון	יחס רגשי בלתי מוגדר	המספר הכללי של הילדים המזכירים בחיבוריהם את השואה
47 (32.7%)	52 (36.1%)	45 (31.2%)	144

מטבלה זו נראה, כי אצל חלק מהילדים (31.2%) הכותבים על השואה מוצאים אנו יחס רגשי בלתי מוגדר, היינו שבחיבוריהם הם מזכירים את השואה, בלי להביע תגובה רגשית בהירה ומוגדרת. כאן יש לנו עניין עם התחמקות חלקית, כשהילדים אמנם מזכירים את השואה, אבל הם נמנעים מלהתעכב עליה וכובשים את מחשבתם ורגשותיהם ביחס לחזיונות האימה הנזכרים על ידם. אולם רוב הילדים (68.8%), הכותבים על השואה, הם מסוג ה"רגישים", ואנו מוצאים אצלם תגובה רגשית בהירה ומלאה. הילדים הרגישים הללו מתחלקים, לפי הטבלה, לשתי קבוצות כמעט שוות במספרן (36.1%; 32.7%), שאחת מהן מביעה רגשות מדכאים של צער ויגון, והשנייה — רגשות מעוררים של תקווה והתלהבות למלחמת ההצלה והתקומה.

נביא עכשיו לדוגמא שני חיבורים מעניינים של ילדות מאותו הגיל בכתה ה'. החיבור הראשון הוא מסוג אלה המביעים רגשות מדכאים, ובחיבור השני משתלטים רגשות מעוררים, המובעים בסוף החיבור.

חיבור א'

ה' שבט תש"ג ב"ס לדוגמא, כתה ו'.
 החוקרת — המורה ב' ליבסטיג.
 הילדה — ר', בת 9:6.

בחיבור זה מתבלט האופי הרגיש של הילד, אשר תנאי חייו מעוררים (או מגבירים) את רגישותו החריפה. המלחמה נתנה אותותיה הקשים ביותר בבית הילד עצמו: "אבי בצבא", אומר הילד, ואמו היא לפי דבריו "אשת החייל". הילד רגיש מאד לידיעות על הטרגדיה היהודית בגולה. "הדבר הזה עשה עלי ראשים (רושם) רע, מפני שאת היהודים בפולניה היו שורפים...". המחשבות הנוגות אינן מרפות ממנו: "יום ולילה אני חושב על זה. גם בשעת האוכל". הילד אינו יודע מנוחה והוא צמא תמיד לידיעות חדשות ב"ענין המלחמה" (המזדהה אצל הילד בחיבור זה עם השואה), שהוא סופג במתיחות רבה. הוא "קורא בעיתון", מקשיב לסיפורי אביו ואחיו, רודף אחרי אמו אל האסיפה לשמוע "את הדברים שהיו אומרים לאשת החייל". אמנם יש גבול לסבל הילד, שאינו יכול לעמוד נגד ידיעות קשות יותר מדי. "אבל כאשר מספרים לי..." מתאונן הילד, "הדברים הללו מכאיבים את ליבי עוד יותר". "עוד יותר" משמעו: "מפני שגוראות" וגם כן זה היה מכאיב את ליבי יותר". יותר! והנה הוא מפסיק את אביו באמצע סיפוריו בצעקה מכאיבה: "מספיק כבר, אבא, לא אני רוצה לשמוע את המלים הללו". וכשבין שאל אותו, "למה?", מסביר הילד בפשטות מזועזעת: "הייתי אומר לו, מפני שאין אני סובל יותר", הילד מתחמק מלשמוע ומלדעת את הדברים, שעוברים את גבול הסבל שלו. זוהי התחמקות חלקית (ביחס לידיעות קשות ביותר) הבאה ללמד על התחמקות כללית ביחס לשואה בכלל. השאלה העיקרית השנייה שבמחקרנו היא — מה הם הרגשות שהילדים מביעים בחיבוריהם על השואה. השאלה הכללית והחשובה מהצד הפדגוגי היא בתחום המחקר שלנו ביחס לשני הסוגים היסודיים של הרגשות, העלולים להתעורר מחמת השואה, היינו רגשות מדכאים של יגון וייאוש או רגשות מעוררים של תקווה והתלהבות למלחמת ההצלה והתקומה. על שאלה זו ניתנת לנו תשובה כללית בסיכום המחקר המובא בטבלה ב'.

צער רב מלא את לבנו לשמע הידיעה המחרידה האיומה וההור-
ממת. העינים הביטו כזוגיות, והידיים כמו קפאי. דבר איום קרה בדברי
ימי עם ישראל, טבח בכל היהודים בארצות הכבוש של הגרמנים
באירופה. בכל האופנים האיומים ביותר, במכוניות מלאות גזים מרעי-
לים, בשרפה ובקברות אנשים בעודם חיים. קול צחוק פרוע נשמע
ממעונות הפורעים הנאצים, שוטר שכור מתפאר לפני אשתו במספר
הקרבת שנתלוי בידיו. אכן להם צחוק ותענוג ולנו בכיה ותאניה.
והנה ישיבה של יהודים זקנים, יושבים אבלים ונוגים, מי יודע
מה עלה על לבם, הרעיון על מות אחיהם בני ישראל או על מותם העתיד
לבוא עתה. קול צעדים נשמע צעדים כבדים, ומהתלות פרועות. יודעים
עתה הזקנים כי תורם הגיע, תור מוות איום. הם כבו את החשמל
והתכוצו כלם לפנה אחת, אך הם שמעו את צעדי הנאצים המתרחקים.
לא הובנה להם הסבה לעזיבתם את המקום. אך הנה נשמע קול כעין
קול האש המלחכת עשב, קש ועצים. עתה הבינו את סבת עזיבת הפור-
עים את המקום הזה. אך עתה אין זמן לחשב ולהרהר בעבר, עליהם
להתודות, עליהם להתפלל לה' לפני מותם. והנה נשמע קולם, קול
בכיה עצום, קול חודר לבבות ונפשות. והאש הולכת וקרבה והאנשים
הולכים ומתכוצים לפניו בשלוח בנחת עולמים. והאש בערה והתקרבה
והאנשים נשרפים חיים אחד אחד, כגורי עץ שאין בהם תועלת.
ובמקום אחר נראה בית בעל קירות רחבים, אל הקיר הזה
נשענות אמות וילדיהן, אמנם נתנה להן הבררה או לעזוב את בניהן —
וחיו, או להשאר עם בניהן — ונהרגו. ורובן החליטו לא לעזוב את
בניהן ולמות אתם, שוב מתקרבת פלוגה עם מכוניות יריה והחלה
לירות, לאט לאט צנחו גופות האמות ובניהן ארצה, לאט לאט נגדעו
בצעירותם מעל פני ארץ החיים, בידי הרעים בבני האדם, הנאצים.
אכן להם שמחה ותענוג, ולנו — אבל ותאניה.

חיבור ב'

ה' שבט תש"ג, בי"ס לדוגמא כחה ו'.
החוקרת — המורה ב' ליבסטיג.
הילדה — ס' בת 9:6.

ההודעה שהגיעה אלינו על מצב היהודים בפולניה

הבעת הצער והזועה הגיעה (ה) לשיאה עם בטול העבודה הן בעיר
והן בכפר. ורבים היו הצמים וביניהם גם אלה אשר לא מקובל עליהם
הצום. בבתי הספר הדליקו נרות לזכר הנשמות הטהורות והזכות
וקראו פסוקים מתהילים. אחרי הצהריים האבל היה מורגש בכל תקפו,
החנויות נסגרו וכאילו השמים השתתפו גם כן באבלינו הכבד. אחרי
הצהריים התאספו האנשים לבית הכנסת והתפללו ובכו עד הערב,
ובצאתם מבית הכנסת יצאו ודגלים שחורים בידיהם, ואחדים אחזו
את התורה. הם עברו ברחובות העיר וזמזמו פסוקים מתהילים. כל
מי שראה אותם, רעדה אחזה אותו, כי הזועה עוברת גבול. בכל ההיס-
טוריה לא קרה דבר כזה, כי "נקמת ילד קטן עוד לא ברא השטן".
ולמחרת התאספו ראשי העדה לבית הכנסת שבירושלים, והעלו על
ראשם עפר וקרעו בגדיהם והעלו שק על מתניהם והם החליטו לשלשת
ימי אבל. ואנחנו פה בארצנו יושבים לבטח. לא נוכל לאכל את לחמינו
שאחינו סובלים שם בגולה ואכזריות זו הלא השטן עצמו לא הגיע
אליה, גם הוא לא יכול היה להמית בצורה המעוררת זועה, ילדים
ותינוקות המתבוננים בכל בעיניהם הזכות, ובמשך דורות ויובלות שנים,
לא יוכלו בני אדם להבין כיצד ואיך נהרגו המרוצחים. ראינו היום
את ההמונים את אבלם ואת תקוותם, אולם השאלה נשאלת, מה יהיה
מחר, האם בזאת נסתפק. התשובה תהיה, לא! עלינו לפעול ולעשות בכל
מאמצנו לטובת אחינו בגולה.

בחיבור הראשון מובע יגון עמוק בתמונות ליריות וקריאות נרגשות: „הידיעה המחרידה, האימה ההוממת. העינים הביטו כמו זוגיות” וכו'. חוץ מזה, ובעיקר, באים כאן שני קטעים סיפוריים שבדמיון (על הזקנים ועל האמהות וילדיהן), המביעים בדמויות מחרידות את זעזועי נפשה של הילדה. אין בכל החיבור זכר לתקווה ונחמה כלשהי. החיבור מסתיים בקריאת-תוגה כבושה: „אכן להם שחוק ותענוג, ולנו אבל ותאניה”.

בחיבור השני שוקעת הילדה תחילה בעומקי היגון, כשהיא מעלה על זכרונה את כל התמונות הנוגות של יום האבל. כאן (כבחיבורים אחרים) נראה הרושם העז, שיום האבל עשה על הילדים. „כל מי שראה אותם (את המשתתפים בתהלוכות האבל), רעדה אחזה אותה, כי הזועה עוברת גבול. בכל ההיסטוריה לא קרה דבר כזה” וכו'. אבל דווקא מתוך עומק היגון חותרת הילדה לבסוף בשאיפה מוחלטת לקראת מלחמת ההצלה: „השאלה נשאלת, מה יהיה מחר (אחר יום האבל), האם בזאת נסתפק? התשובה תהיה, לא! עלינו לפעול ולעשות בכל מאמצינו לטובת אחינו בגולה”.

אכן, הדברים עמוקים יותר. מן החיבורים אפשר לראות בעליל את ההבדל הפסיכולוגי בין שני סוגי הרגש הנזכרים ביחס להשפעתם על האישיות של הילד. ראשית, הרגשות המדכאים כאילו באים, מאליהם מתוך הרגשת השואה המעוררת, מעצמה ובאופן טבעי רגשי יגון ומדכאה את רוח הילד עד לידי מצב של סבילות או השתקות פנימית. אבל הרגשות המעוררים (כשמם כן הם) מביעים את הדינאמיות האישית של הילד, שאינו נותן לדכא עצמו על ידי רגשות הצער ומתעורר נגדם בכח הרגשות החיוביים של תקווה והתלהבות למלחמת הצלה. שנית, הרגשות המדכאים מוצאים מלכתחילה חומר, מן המוכן, המפעיל ומקיים את הרגשות הללו. היינו הרשמים האיומים של השמדה ועינויי זוועה של מליונים. הרשמים הללו, הגורמים צער ויגון, מתקבלים על ידי כל האנשים מאותם מאורעות השואה, והם (הרשמים) שווים או דומים אצל אנשים שונים, ומשום כך חוזרים בחיבורים שונים, המביעים רגשי

דיכאון, אותם הרשמים ואותן הנעימות. אבל הרגשות המעוררים, הבאים להתגבר על הרגשות הטבעיים של צער ויגון, נובעים מתוך המקורות הספונטאניים והפעילים של האישיות, והם אינדיבידואליים ומקוריים אצל כל אדם. ובאמת מוצאים אנו כמעט בכל אחד מן החיבורים, המביעים רגשות מעוררים, נעימה אישית מיוחדת. נביא, לדוגמא, קטעים קצרים ואופייניים מתוך חיבורי הילדים שבכתה ז' (בגיל 12—13). ילד בעל רגש דתי מסיים את חיבורו: „אני מקווה בכל לבי ובוטח באלקי ישראל, שיציל את כוחות ההסכמה מידי היטלר הרשע”. ילד בעל רגש מוסרי ער מאמין „בנצחון הטוב על הרע, הצדק על הרשע”, בשעה שילד בעל רגש לאומי חזק קורא בהתלהבות, ש„בכל זאת אין אנו צריכים להתייאש, כי עוד לא אבדה תקוותנו להיות עם חפשי בארצנו וה' יעזור ליהודים וכל העם הגרמני יאבד”. והנה ילד בעל מחשבה הנוטה „להתעמקות”, בא לידי מסקנה אופטימית מקורית ומפתיעה: „אם לא היתה פורצת המלחמה היה היטלר משמיד אותנו (בכל הארצות) והיינו נשארים רק מעט. אבל למולנו הטוב הצטרפו כמה עמים למלחמה נגד הנאצים, והוא (היטלר) לא יזכה לעשות מה שרצה לעשות. במלחמתנו זו, אנו מקווים, כי נצח ננצח את האויב, ואז יבוא הצדק והשלום ולא ירדפו עוד את היהודים”. אולם בעיקר מתפרץ אצל הרבה ילדים הרגש העז של נקמת צדק, המלהיב אותם למלחמה ולמסירת נפש. ושוב מוצאים אנו כאן אצל כל אחד ואחד נעימה אישית מיוחדת. האחד רוצה „לנקום את נקמת היהודים בפולניה” וקורא בהתלהבות את כל הישוב לגיוס ולמאמץ המלחמתי, וחברו — שבלבו בוערת השאיפה „לגאול את גאולת הדם הנשפך של אחינו”, רוצה להתגייס בעצמו ולקחת חבל ב„מלחמת הצדק”. אצל אחדים גדולה כל כך הלהיטות להשתתף במלחמה, עד שהם מפליגים לשם כך בעולם הדמיון. אחד, למשל, כותב בחיבורו על החלום שחלם „בלילה שעבר”, ובחלומו הוא רואה את עצמו כחבר ב„פלוגת הקומנדה”. שניים חולמים בהקיץ ורואים את עצמם מגויסים ל„פלוגת הטייסים”, המפציצים את גרמניה. נביא כאן אחד משני החיבורים הדמיוניים.

חיבור דמיוני

כ"ז טבת תש"ג בי"ס תחכמוני, כתה ז'.

החוקר — המורה מלומד.

הילד ג', בן 12:6.

המלחמה

אין צרה באה לעולם, שאין ישראל לוקים בה", אומר הפתגם, וגם במלחמה זאת ישראל הם בין הלוקים.

עקב זה החלטתי להתגייס. אני נתין בריטי, ואם כן אני צריך ללכת למשרד ההתגייסות בלונדון. נכנסתי, ושם קיבלוני בסבר פנים יפות. שאלוני כמה שאלות — "בן כמה אתה?" "בן 22 עניתי. "נתין?" אנגלי, "דת?" — יהודי" עניתי בעז, ובקולי נשמע מעין החלטה, גאוה וגבורה ביחד. שאלוני "לאן אתה רוצה להתגייס?" "לחיל האויר" עניתי. "טוב, לך לרופא ויבדוק אותך", אמרו לי. אני הלכתי, שם בדקוני ואשרו שאני בריא בגופי כדי להיות טיס. ואז התחילה פרשת האימונים — לעלות ולרדת, לקפוץ ולרוץ, וכל מיני תרגילי טיסה ועוד. עד שסוף־סוף נשלחתי עם כל הטיסת לצרפת, וכשעליתי לאווירון היה מראי כמרא(ה) אחד הגיבורים, מלא גאוה היתי. "אני היהודי יוצא להפציץ את גרמניה, שאני שונא אותה בכל לבי, ואני מוכן להחריב אותה עד (ה)יטוד זאת הארץ ההורגת יהודים למאות ולאלפים...

...נתמלאתי מרץ "כבשנים קדמוניות" וטסתי לטיסת סיור והתקפה התקפתי את ג(ר)מניה בכל פצצותי. ואחרי שהורי באו נערך מסדר למצטיינים בהפצצה והעליתי בדרגת סרז'נט.

בוה קבלתי את הורי והם נתנו לי כל מיני תהילות ותשבחות, וה(ע)רכתי עוד טיסות כאלה עד שנפלתי בסוכך שלי לתוך הים, ובנס נצלת, ונסעתי לאנגליה פצוע למען עמי".

החיבור ה"דמיוני" הזה מדבר בעדו, כשהוא מביע בתמונות פנטסטיות עזות את תשוקת הילד לגבורה ולמסירת נפש ואת רגשי ההתלהבות למלחמה בפועל למען היהודים ה"לוקים". והוא מסיים את מעשי הגבורה שלו בזה, שהוא חוזר "פצוע למען עמו".

לבסוף נעמוד בקצרה על הערך הפדגוגי של תוצאות המחקר שלנו. אמנם, על עומקי הבעיות הפדגוגיות בתקופה של שואה לאומית עמדנו בספרנו הנזכר "התקופה הקטאטרופלית והדור הגדל". אבל באופן כללי ותמציתי אפשר להסיק למעשה מתוצאות המחקר הנוכחי מסקנות אלו. על המורה להבחין בין הילדים (מכתה ה' ומעלה) את שני הסוגים של ה"מתחמקים" ו"הרגישים" ביחס לשואה. ויש לשקוד באופן שיטתי, שמצד אחד לא תגיע ה"התחמקות" הטבעית לידי אדישות וחוסר השתתפות אלמנטרית בצרת העם, ומצד שני, יש לשים לב לכך שהרגישות המתגלה — לפי מחקרנו — אצל רוב הילדים, לא תפתח לדרגה חולנית-עצבנית. וכן יש להבחין, בקרב ה"רגישים", בין הילדים ה"מיואשים" ובין הילדים "מלאי-התקווה"; — אצל הראשונים עלינו לעורר ואצל האחרונים לחזק את הרגשות החיוביים של חשק התקומה והבניין. בדרך כלל יש לנהל חינוך שיטתי ומכוון (בהתאמה אינדבידואלית לכל אחד מן הסוגים הנזכרים) לפעולות פוריות בעניין ההצלה והמאמץ המלחמתי, כגון: הגיוס לעבודה, אוסף תרומות לקרנות ההצלה וגאלת הקרקע, טיפוח האהבה הפעילה לתרבות הלאומית וההתגייסות הפנימית לשרות העם בכל הכיוונים ובכל האמצעים. ובאמת ראינו לעיל, כי הילד י' מכיתה ה', שהוא "חושב כל הלילה על אחיו שמתים בפולניה", מוצא לו בעצמו נוחם בתגובת הצלה זו: "את כספי שאני לוקח מאבא או מאמא ושם אותם בקופת הקק"ל בשביל הפליתים שבאים מהגולה". וכך יש לכוון בשעה איומה זו את כל העבודה בבית-הספר, שהרגשות הערים של הילדים, המתחנכים בתקופת השואה הגדולה בהיסטוריה, יעוררום בדרך ההתלהבות הפעילה והפוריה להצלה, לתקומה ולבניין.

אמנם, מקום מיוחד תופסת בתקופתנו הגברה שיטתית של החינוך

האידיאולוגי בבית-הספר, היינו — החינוך המוגבר לשאיפות אידיאולוגיות ממשיות, המושרשות בתרבות הלאומית ובסביבה הרוחנית של הילד. הפסיכולוגיה האינטימית של השאיפות האידיאולוגיות הוכיחה בין השאר⁶, כי אידיאלים ממשיים ומסויימים שבתרבות הלאומית הם הם הנושאים, המיועדים להלהיב ולהגשים את הרגשות העליונים והכיסופים האינטימיים של האישיות, שיש בהם כדי להכשיר את האדם לא רק להתגבר על היגון, אלא גם לעשותו כוח דוחף למלחמת ההצלה והגאולה. וכך ראינו, למשל, אצל הילדים המושפעים מהשואה, כי הם עצמם מוצאים (כל אחד לפי נטייתו וחינוכו) תקווה ומוצא פרודוקטיבי בהגברת הכיסופים האידיולוגיים שלו, הנובעים מתוך הרגשות העליונים (הרגש הדתי, הלאומי, הסוציאלי והמוסרי). התהליך האינטימי הזה בנשמת הילד, המתגלה כאן כתהליך ספונטאני וטבעי, יש לפתח בהשפעה זהירה ומכוונת של החינוך האידיאולוגי, ומשום כך מצווים בימינו נושאי הזרמים האידי-אולוגיים בחינוך העברי להעמיק ולהבליט (כל זרם לפי דרכו) את האור הגנוז שבשאיפותינו האידיאולוגיות הממשיות, הקשורות בתרבות הלאומית, שלמענו כדאי לחיות ולסבול וללחום דווקא בימי השואה. בנערינו ובוקנינו נגביר חיילים מתוך אמונה לזהות שבלב והשגה מעמיקה שבמוח להדליק על קבר אחינו בגולה את נר התמיד של הגאולה העליונה, גאולת ישראל וגאולת השכינה.

⁶ עיין ספרי „הדרך אל האדם“, הרצאה תשיעית.

משחקי-מלחמה, סודיים של הילדים.

(מבדיקות פסיכולוגיות בבתי-הספר העירוניים בשנת תש"ד)

בשנים האחרונות מתרבים והולכים המחקרים בשאלה המסובכת של השפעת המאורעות הקאטסטרופאליים על היי-הנפש של הילד. במחקרים אלה נודעת חשיבות מיוחדת לבדיקות משחקי הילדים, אם — ועד כמה — משתקפים בהם רושמי המאורעות, שהילדים קולטים בדרכים שונות. הרי, בדרך כלל, משקפים הילדים במשחקיהם את רושמי הזמן והמקום, המעוררים בהם חוויות רגשיות עד כדי צורך טבעי בהבעה ופורקן בתגובות המשחק. ומכיוון שהמשחק מהווה אצל הילדים הבעה רגשית ספונטנית ביותר, הרי שיש לתת לבדיקות המשחקים ערך גדול (ובמידת-מה — ערך מכריע) בחקר השפעת המאורעות על הילדים. השאלה העומדת לפני הבדיקות הללו היא כפולה: ראשית, אם — ועד כמה — מצויים משחקי המלחמה אצל הילדים בתקופה הנדונה; שנית, מהו התוכן הרגשי האופייני של המשחקים הללו. במלים אחרות: באיזו מידה משמשים רושמי המאורעות, חומר למשחקים ואיך, מעבדים המשחקים את הרשמים הללו.

לכאורה אפשר היה לצפות, כי בדיקות המשחק עלולות לתת תשובה ברורה על השאלות האמורות, מכיוון שהחזיונות הנבדקים נתונים להסתכ-

* נדפס בקובץ „נתיבות החינוך“, תל-אביב, תש"ה.